

ПІДГОТОВКА НАУКОВОЇ ЕЛІТИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Достойне соціально-економічне майбутнє України потребує відповідного інтелектуального забезпечення. Для того, щоб посісти належне місце серед інших країн світу та стати на шлях інноваційного розвитку, Україна має визнати національним пріоритетом саме розвиток і підтримку свого наукового потенціалу – вітчизняної інтелектуальної еліти. Тому сьогодні особлива роль в освітній політиці відводиться інститутам аспірантури як центрам підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Завдання, пов'язані з кадровим забезпеченням науки, освіти та високотехнологічних галузей економіки сьогодні перебувають у центрі уваги держави і науково-педагогічного співтовариства. Як зазначає академік В. Олійник «Наразі сучасний стан кадрового забезпечення вищої освіти свідчить про гостру потребу в високопрофесійних і компетентних науково-педагогічних працівниках... Для більшості з них характерними бар'єрами стають відсутність знань інноваційних освітніх технологій, іноземної мови, не володіння, а то й боязкість сучасних ІКТ, наявність стереотипів, вкарбованих у свідомість часом та певними соціальними реаліями тощо» [7, с. 89].

Зростаючі масштаби використання науково-технологічних інновацій вимагають від сучасного фахівця окрім вузькопрофесійних знань, ще і навичок дослідницької, аналітичної та інноваційної діяльності, здатності і готовності швидко орієнтуватися в нових економічних, технологічних і організаційних ситуаціях, пропонувати і опановувати новий зміст, принципи і методи передавання знань, навичок «командної гри», розуміння комерціалізації результатів досліджень і розробок. У цих умовах аспірантура, *de facto*, веде підготовку кадрів для досить широкого спектра професійної діяльності (бізнес, державне управління, соціальна сфера тощо), а не тільки для науки і вищої школи.

Саме розширення потенційного спектра професійної діяльності випускників аспірантури є ключовим моментом у трансформації сучасної системи підготовки наукових кадрів.

Таким чином, в сучасних умовах інститут аспірантури повинен забезпечувати розвиток креативних здібностей, критичного мислення і інтелектуальної незалежності молодих науковців. У цих нових умовах організація підготовки аспірантів потребує знаходження балансу між науковими дослідженнями, якість яких залишається основним критерієм для надання вченого ступеня, і орієнтацією на широкий ринок інтелектуальної праці. Інакше кажучи, аспірантура повинна пропонувати щось більше, ніж оволодіння дослідницькими і аналітичними навичками, які необхідні в процесі наукової роботи. У зв'язку з цим дуже важливим стає вивчення практичного досвіду модернізації аспірантури, накопиченого провідними університетами світу.

Сьогодні в розвинених країнах Європи аспірантура переживає період інтенсивних змін, обумовлених створенням єдиного європейського дослідницького науково-освітнього простору, адаптацією до глобального ринку інтелектуальної праці відповідно до запитів суспільства.

Ці питання, так чи інакше, давно були на порядку денному освітянської спільноти в різних країнах світу. Про необхідність реформ Європа заявила ще наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, коли 25 травня 1998 року в Парижі міністри освіти Великобританії, Німеччини, Італії і Франції прийняли Спільну декларацію (Сорбонська декларація), якою і був започаткований Болонський процес, основна ідея якого полягає в усвідомленні того, що процес євроінтеграції передбачає створення загальноєвропейського освітнього і наукового простору на основі розроблення єдиних критеріїв і стандартів у галузі освіти та науки. У рамках Болонського процесу формується Європейський простір вищої освіти, який передбачає структурне реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміну освітніх програм і проведення необхідних інституційних перетворень у

вищих навчальних закладах Європи. Проте він не передбачає уніфікації змісту освіти. Навпаки, у багатьох документах зазначається, що кожна країна-учасниця повинна зберегти національну палітру, самобутність та надбання у змісті освіти і підготовці фахівців з вищою освітою [9; 10].

Що ж стосується безпосередньо підготовки наукових кадрів, то докторська освіта є третім циклом освіти – за аналогією до першого (бакалаврського) та другого (магістерського) освітніх циклів – увійшла до складу пріоритетів Болонського процесу з 2003 року коли було проголошено про органічну взаємодію Європейського простору вищої освіти і Європейського дослідницького простору.

У жовтні 2004 р. в Маастрихте (Нідерланди) на конференції Європейської асоціації університетів «Підготовка дослідників як ключовий елемент європейського знання» було здійснено спробу оцінити ефективність взаємодії керівників університетів, представників політичної еліти і бізнесу стосовно проблем вдосконалення підготовки наукових кадрів. На конференції було намічено основні напрями реформування системи підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації. Учасники конференції визнали, що:

1. Різноманітність національних традицій в підготовці фахівців вищої наукової кваліфікації слід розглядати як позитивний чинник, який не перешкоджає забезпеченню сумісності функціонуючих практик.

2. Суспільна потреба у формуванні нового покоління дослідників, здатних працювати в спеціалізованих і міждисциплінарних галузях знань, істотне розширення діапазону кар'єрних можливостей випускників аспірантури обумовлюють необхідність впровадження більш структурованих програм аспірантів.

Першим великим форумом по «третьому циклу» Болонського процесу став семінар в Зальцбурзі в лютому 2005 року [11; 12]. На цьому семінарі розглядався новий напрям розвитку наукових досліджень і підготовки фахівців: «Європейська область вищої освіти і європейська область

досліджень – два стовпи суспільства знань». У Зальцбурзі були сформульовані, так звані, «десять принципів», яким повинна відповідати діяльність, пов'язана із становленням третього циклу:

1. Основною складовою підготовки здобувачів наукового ступеня є просування знань шляхом оригінальних досліджень.

2. Університети як інституції мають взяти на себе відповідальність за те, аби пропоновані ними докторські програми формували у аспірантів вміння вирішувати нові завдання та розширювали їхні кар'єрні можливості.

3. Різноманіття докторських програм в Європі — включаючи спільні програми — є перевагою, яку необхідно підтримувати процедурами забезпечення якості та ефективними практиками.

4. Аспірантів необхідно вважати професіоналами (дослідниками-початківцями), які здійснюють ключовий внесок у створення нового знання.

5. Організація консультування та оцінювання кожного аспіранта мають здійснюватися на підставі угоди (контракту), в якій має бути закріплено спільну відповідальність аспірантів, наукових керівників та інституції.

6. Кількість докторських програм має збільшуватися із застосуванням різних інноваційних практик, що впроваджуються в європейських університетах, зважаючи на те, що різні практики можуть бути доречними у різних контекстах, зокрема у більшості європейських країн.

7. Докторські програми повинні тривати, як правило, три-чотири роки на очній формі навчання.

8. Формування інноваційних структур, які забезпечуватимуть міждисциплінарне навчання і розвиток універсальних компетенцій.

9. Докторські програми мають пропонувати географічну, міждисциплінарну та міжгалузеву мобільність, а також міжнародне співробітництво в рамках співпраці між університетами та іншими партнерами.

10. Розвиток якісних докторських програм та успішне їх завершення

аспірантами потребує належного та сталого фінансування.

Усі подальші роки пройшли під гаслом напрацювання спільних підходів, технологій, об'єднуючих засад, які б наближали досягнення цілей зміцнення наукового потенціалу, підвищення якості і конкурентоспроможності європейської науки. Напрацьовані результати відображено, зокрема, у матеріалах Болонського семінару (м. Гельсінкі, 2008 р., у рекомендаціях форуму «Зальцбург-II» (2010 р.), у Принципах і практиках міжнародної докторської освіти (Європейська асоціація університетів, 2015 р. [13]) та в інших документах, де узагальнено кращі практики докторської освіти в університетах Європи та наголошено, що перехід на структуровані програми підготовки дослідників розглядається європейським науково-педагогічним співтовариством як обов'язкова умова підвищення їх якості.

За мірою структурованості програми підготовки аспірантів в Європі і в США (PhD degree program) можна класифікувати як:

- індивідуальні програми без чітко структурованого освітнього компонента, які ґрунтуються на співпраці наукового керівника і аспіранта;
- чітко структуровані програми, організовані в рамках дослідницьких колективів або докторських шкіл, з двома компонентами – освітнім (модулі, що включають обов'язкові курси, факультативні курси і курси на вибір) і дослідницьким.

Нині в європейських країнах усе більш помітним стає застосування структурованих програм. У Європі підготовка аспірантів частіше ведеться у дослідницьких (докторських) школах. У деяких країнах докторські школи перебувають під державним контролем (наприклад, у Фінляндії і у Франції – під патронатом міністерства освіти). У Німеччині докторські школи в галузі природничих і точних наук організовуються у тісній співпраці з науково-дослідними інститутами і фінансуються громадськими організаціями (Інститут Макса Планка, Німецька група дослідників). Інституціоналізація таких шкіл забезпечує необхідні умови для підвищення наукового рівня

досліджень і встановлення єдиних вимог до процесу та якості підготовки аспірантів, розвитку наукових комунікацій, вдосконалення управління якістю, забезпечення фінансування досліджень. Додатковий позитивний ефект – реальне входження молодого вченого в наукове співтовариство, «занурення» в дослідницьке середовище.

Університети Європи стимулюють міждисциплінарність в дослідницькій роботі аспірантів. Це вимагає додаткових інвестицій для розвитку інноваційних форм організаційної співпраці між дослідницькими підрозділами, факультетами і кафедрами (введення гнучких навчальних планів, постановка великих міждисциплінарних дослідницьких проектів і відповідних тем для дисертаційних робіт).

На відміну від традиційних європейських зразків, американська аспірантура більшою мірою орієнтована на академічні курси. При цьому переважна більшість аспірантів навчається в університетах, а не в лабораторіях та інститутах, орієнтованих виключно на дослідження [14].

Стандартна схема навчання в аспірантурі американського університету – це приблизно два роки курсів, у тому числі практичних і лабораторних робіт (у природничих науках). Освітня підготовка зазвичай передбачає базовий і додатковий матеріал в галузі, що вивчається, методологію дослідження і підготовку дисертації. Іспити проводяться і в усній, і у письмовій формі. У деяких гуманітарних дисциплінах це може бути оглядове есе. Після складання іспитів аспірант готує дослідницьку дисертацію. Більшість університетів, перш ніж аспірант отримує дозвіл на дисертаційне дослідження, висувають неодмінною умовою презентацію плану дисертації. Тема дисертації збігається з дослідницькою програмою наукового керівника і членів його «команди».

Отже, можна підсумувати, що питання реформування системи підготовки молодих науковців та підвищення її ефективності стоїть на порядку денному майже в усіх країнах. І Україна не виняток. У нашій країні був і залишається незаперечним високий рівень наукової підготовки кадрів,

гідний конкурувати з такими системами у будь-яких інших країнах. Важливо, з одного боку, зберегти весь напрацьований в Україні досвід, з іншого – максимально врахувати та адаптувати кращий європейський, світовий досвід такої діяльності. На думку академіка В. Олійника «Кардинальні зміни соціально-економічних умов в Україні обумовили потребу в реформуванні освіти: приведенні її у відповідність до вимог постіндустріального (інформаційного) суспільства, світових та європейських стандартів. Генеральною метою національної стратегії розвитку освіти на наступне десятиріччя є реалізація принципів відкритої освіти (доступність якісної освіти для кожного) та забезпечення особистого розвитку людини згідно з її індивідуальними задатками, здібностями, потребами на основі навчання упродовж життя» [8, с. 47].

Протягом останніх років Міністерство освіти і науки України здійснює ряд масштабних заходів зі створення нової нормативно-правової бази національної вищої освіти України, також залучення українських вчених та фахівців до спільних міжнародних наукових, культурних, освітніх програм та проектів.

Україна, як активний учасник Болонського процесу, ретельно вивчала позитивний світовий досвід і взяла на озброєння все краще. Певні спроби адаптації європейського і світового досвіду підготовки наукових кадрів були узагальнені і знайшли своє відображення в Законі «Про вищу освіту» та у «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженому Постановою КМУ № 261 від 23.03.2016 року [1–3].

По суті сьогодні відбуваються досить революційні зміни у системі освіти і науки України: зміна ідеології, філософії та стратегічних цілей підготовки фахівців вищої кваліфікації. А саме: підготовка здійснюється за відповідними освітньо-науковими та науковими програмами на таких рівнях вищої освіти:

- третій (освітньо-науковий) рівень;

- науковий рівень.

Та є підставою для надання відповідного ступеня вищої освіти:

- доктор філософії;
- доктор наук.

Третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти відповідає восьмому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення.

Науковий рівень вищої освіти відповідає дев'ятому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає набуття компетентностей з розроблення і впровадження методології та методики дослідницької роботи, створення нових системоутворювальних знань та/або прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової або прикладної проблеми, яка має загальнонаціональне або світове значення.

Доктор філософії – це освітній і водночас перший науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра.

Доктор наук – це другий науковий ступінь, що здобувається особою на науковому рівні вищої освіти на основі ступеня доктора філософії і передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані в наукових виданнях.

Нормативний строк підготовки доктора філософії в аспірантурі становить чотири роки, доктора наук – два роки.

Для нашого Університету менеджменту освіти найбільш значними є

положення, які визначають можливість наукових установ здійснювати підготовку докторів філософії за власною освітньо-науковою програмою, що дає можливість перетворити аспірантуру в ефективну систему управління структурованими PhD програмами.

А що це означає? Ми маємо бути готовими до багатофункціональності, мобільності та гнучкості, а саме надати аспірантові можливість свободи вибору дисциплін, семінарів, свободу у формуванні свого навчального плану, тобто самостійно визначати траєкторію навчання. Ми маємо бути готовими до того, що за сучасною європейською практикою докторські дослідження все частіше здійснюються на стику різних традиційних дисциплін, і тому їх керівництво може здійснюватися не одним науковим керівником, а кількома науковцями.

Ми бачимо суть докторської підготовки в тому, що аспірант Університету впродовж першого і другого років навчання опановує низку міждисциплінарних методологічних курсів, а також фахових спецкурсів. Крім цього, кожен аспірант готує розгорнутий «докторський проект» (дослідницьку пропозицію, що включає розширений аналіз літератури та опис методології подальшого дослідження), яку оцінює фахова група експертів. Упродовж другого, третього і четвертого років навчання аспіранти регулярно презентують і обговорюють проміжні результати своїх досліджень на кафедрах та докторських семінарах. Наприкінці четвертого року навчання кожен аспірант подає на захист дисертацію, яка за своїм змістом має бути внеском у суму знань певної галузі.

Передбачаючи зміни та прогнозуючи можливі виклики, ми заздалегідь почали готуватися до реформування змісту і форм підготовки аспірантів у нашому Університеті. Останні декілька років ми напрацьовували механізми, які б допомогли гармонійно поєднати в програмах аспірантури освітню, дослідницьку і інноваційну складові. Інтеграція цих складових може привести до синергетичного ефекту і переходу наших аспірантів на якісно новий рівень – рівень інноваційного мислення.

Наразі в Університеті відпрацьовується власна модель підготовки аспірантів, для чого розроблено профілі освітньо-наукових програм; навчальні плани та розпочато роботу зі створення комплексу навчально-методичного забезпечення, який би дав змогу (з тією чи іншою мірою модифікації) врахувати індивідуальні траєкторії навчання аспірантів, змістові модулі, програми та курси лекцій, які охоплюють весь спектр психолого-педагогічних та управлінських тематик.

Ми очікуємо, що в результаті наших спільних зусиль стане можливим сформувати середовище інноваційного розвитку, забезпечити трансфер в реальну освітню практику сучасних наукових здобутків та впровадження у навчальний процес лідерських «проривних» технологій.

Оскільки ми знаходимося лише на початку шляху і розроблена модель ще далека від ідеалу та повноцінного втілення. Проте навіть перші кроки у цьому напрямі дали певні результати. Так, відзначено тенденцію зростання попиту на навчання саме в нашій аспірантурі, прийом до якої за останній рік суттєво зріс. Більш об'єктивним критерієм привабливості аспірантури є акцент на підвищення якості освітньої програми як передумови конкурентоспроможності у сфері надання освітніх послуг. Реорганізація системи підготовки наукових кадрів, що проводиться в УМО, дає змогу не тільки засвоїти навички наукового дослідження як професії, поглибити та розширити компетенції науково-педагогічних працівників, а й побудувати систему, відкриту для впровадження нових знань та технологій. Однак незважаючи на значну роботу ще залишається широке коло питань, які потребують серйозного вивчення. Ці питання не можуть бути вирішені відразу, втім, на наш погляд, для цього в Університеті є все необхідне: науково-методичне забезпечення, відповідний досвід, кваліфікований професорсько-викладацький штат кафедр, можливості організації дослідно-експериментальної роботи за пріоритетними для країни напрямками розвитку освіти і науки.

Отже, підкреслимо, що реорганізація аспірантури це складне

комплексне завдання, що передбачає проведення системних організаційних змін у сфері підготовки наукових кадрів. Як справедливо наголошує ректор нашого Університету академік В. Олійник, «Модернізація – не миттєва процедура, вона має процесуальні та якісні характеристики. До перших належать тривалість модернізації, темпи та напрями змін, до других – результати, їх відповідність меті та завданням.

Однак є шкідливим як поспіх, так і зволікання. Модернізація освітньої діяльності ... не матиме сенсу, якщо внаслідок цього не підвищиться її ефективність, якість навчання, рейтинг та імідж навчального закладу. Для отримання позитивних результатів необхідні: чітка організація проведення модернізації, всебічний якісний супровід та забезпечення її заходів, ефективне управління [8, с. 59].

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII [електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 261 «Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах)» [електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248945529>
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» [електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-п>.
4. Винницький М. Реформа аспірантури. Особливості впровадження програм підготовки фахівців із ступенем доктора філософії [електронний ресурс] / М. Винницький. — Режим доступу : <http://bit.ly/209beAt>
5. Докторские программы для европейского общества знаний: реферат доклада Ассоциации европейских университетов // Alma mater (Вестник высшей школы). — 2007. — № 4. — С. 44–56.
6. Кремень В. Г. Філософсько-освітня діяльність: інноваційні аспекти / В. Г. Кремень // Становлення і розвиток науково-педагогічних шкіл: проблеми, досвід, перспективи : зб. наук. пр. ; за ред. В. Кременя, Т. Левовицького. — Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2012. — С. 10–27.
7. Олійник В. В. Формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / В. В. Олійник ; V Кримські педагогічні читання

«Педагогіка вищої школи 21-го століття та формування національної гуманітарно-технічної еліти»: в 3 ч. ; за ред. Л. Л. Товажнянського, О. Г. Романовського. — Х. : НТУ «ХПІ», 2010. — Вип. 27(31), ч. 1. — С. 88–97.

8. Олійник В. В. Модель модернізації освітньої діяльності у вищих навчальних закладах післядипломної педагогічної освіти / В. В. Олійник, В. О. Гравіт // Науково-методичні основи модернізації освітньої діяльності вищих навчальних закладів післядипломної педагогічної освіти на засадах сучасних технологій : зб. наук. пр. ; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. — Київ, 2014. — 276 с.

9. Altbach P. Doctoral Education: Present Realities and Future Trends / P. Altbach // College and University Journal. — 2004. — Vol. 80. — № 2. — P. 3–10.

10. Bologna Seminar. Doctoral Programs for the European Knowledge Society. Salzburg, 3–5 February 2005. — URL : <http://bit.ly/1XihkfY>

11. Doctoral Studies and Qualifications in Europe and the United States: Status and Prospects. Studies on Higher Education. — UNESCO, Bucharest. — 2004. — 302 с.

12. Principles and Practices for International Doctoral Education. EUA, 2015. — URL : <http://bit.ly/1LAEmNm>

13. Salzburg II Recommendations. European Universities' Achievements since 2005 in Implementing the Salzburg Principles. — URL : <http://bit.ly/1XihdBh>

14. Third Cycle Degrees: Competencies and Researcher Career. Bologna Seminar. Helsinki, Finland, 30 Sept. – 1 Oct. — 2008. — URL : <http://bit.ly/1JU6FFY>